

Геннадій Глазунов

А. СЛІПАНСЬКИЙ І СПРАВИ “УВО”

Наукова та науково-популярна література з опублікування подій, пов’язаних з жовтнем 1917 р., особливо за радянських часів та й сучасні видання часто по-різному трактують одні й ті ж самі факти, нерідко їх замовчують. На цій підставі інколи не легко дати історичним обставинам об’єктивне висвітлення. Андрія Сліпанського заарештували в червні 1933 р. Це призупинило його наукову діяльність як першого віце-президента Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. ДПУ УСРР звинуватило його у належності до “Української Військової Організації”.

У цій статті розглядається бездоказовість взаємостосунків керівника ВУАСГН із загадковою організацією, досліджуються, власне, історія так званої справи “УВО” та чим надумані взаємовідносини завершилися для професора.

Рада Народних Комісарів УСРР 22 травня 1931р. затвердила постанову “Про організацію Всеукраїнської Академії сільськогосподарських наук”, поставивши насамперед перед новоствореною Академією на теренах країни три найголовніших завдання: розвивати й удосконалювати сільськогосподарську науку, вивчати продуктивні сили України в аграрному секторі, безпосередньо пов’язати наукову роботу із практикою великого соціалістичного господарства, що будувалося. Уряд призначив Академіка О.Соколовського президентом започаткованої ВУАСГН, а професора А.Сліпанського – першим віце-президентом Академії¹.

Як показують архівні свідчення та дослідження його наукових публікацій, А.Сліпанський виявив себе невтомним управлінцем сільськогосподарської галузі масштабного рівня, доля відвела йому непростий шлях налагодження науково-практичної роботи, зауважимо, першої аграрної Академії

України. На той час до складу ВУАСГН входило 8 союзних спеціалізованих та 15 республіканських науково-дослідних інститутів, 10 всеукраїнських станцій, 4 заповідники, 205 опірних пунктів тощо. Всього в академічних установах працювало понад 1,2 тис науковців. Процесом енергійного становлення ВУАСГН управляв А.Сліпанський. За його організаційно-наукового керування відбулося 5 пленумів аграрної Академії (які були найвищими колективними органами управління аграрною наукою республіки). На них розглядалися найважливіші питання, стосовно завдань наукових сільськогосподарських установ відповідно до викликів часу, планування роботи академічних установ щодо прискорення, наукового обслуговування сільського господарства України, проблем організаційно-господарського зміцнення колгоспів, підвищення врожайності сільськогосподарського виробництва, покращання урожаїв цукрових буряків тощо. Професор доповідав на зібраннях про питання, які обговорювалися².

Загальна широта наукових поглядів А.Сліпанського, вплив на результати аграрного виробництва в зоні ризикованого українського землеробства ще очікують фахового вивчення. Проведений аналіз (за 1927–1933 рр.) показує, що збереглося понад 30 його науково-публіцистичних праць. Ученого було введено до складу колегії Наркомзему УСРР. На Всеукраїнській агротехнічній конференції в грудні 1932 р. А.Сліпанський доповідав від імені Академії про план агротехзаходів на майбутній рік. Остання публікація – “Підвищення врожайності – основне завдання першого року другої п’ятирічки” (весна 1933 р.), в якій йшлося про здійснення комплексу проблем в організації праці на селі, причому, за очікуваннями вченого-аграрія, здійснення переліченого комплексу агротехзаходів мало наблизити країну до “високих й сталих врожаїв”³.

Голодомор, який починався відомою аграрною кризою 1932 р., уразив значну територію країни, торпедував союзні плани хлібних заготівель. Й.Сталін спішно повернув в Україну своїх намісників: уповноважений Москвою П.Постишев на

початку 1933 р. був обраний другим секретарем ЦК КП(б)У, а головою ДПУ УСРР та повноважним представником ОДПУ СРСР затвердили В.Балицького. За безпрецедентними зусиллями згаданих двох посадовців у республіці стався перелом політичного становища.

Об'єктом погрому стала й Всеукраїнська Академія сільськогосподарських наук. Керівництво ЦК компартії на основі доповідей “команди”, яка прийшла разом зі сталінським порученцем, спішно оголосило, що у ВУАСГН була викрита “шкідницька організація”, на чолі якої стояв перший віцепрезидент А.Сліпанський. На цій підставі 2 червня 1933 р. вченого заарештували. Невдовзі його виключили з компартії, звинувативши у тому, що він, начебто, був класово ворожим елементом, який проліз у партію з контрреволюційною, провокаторською метою⁴.

На пленумі ЦК КП(б)У в червні 1933 р. керівник ДПУ УРСР залякував присутніх підступами міжнародного імперіалізму, наголосивши водночас, що останнім часом країною надзвичайно зацікавилися й проводирі гітлерівської Німеччини. За його словами, якщо “вислови керівників німецького фашизму зіставити зі свідченнями членів розкритої нами організації – так званої “Української військової” і, окремо підкреслюючи, “шкідників організації в сільському господарстві”, побачимо, що вони теж розвивають аналогічні положення щодо майбуття Радянського Союзу”⁵. Йому повірили.

Голова ДПУ УССР В.Балицький звинувачувальний висновок щодо справи “УВО” затвердив 20 жовтня 1933 р. Фабула звинувачення стверджувала, що була розкрита широко розгалужена контрреволюційна організація, яка вела активну повстанську, шпигунську, диверсійну і терористичну роботу з метою повалення диктатури пролетаріату в Україні, відторгнення УСРР від Радянського Союзу, встановлення фашистської диктатури у формі “незалежної” буржуазної республіки. Оригінал звинувачення щодо цієї справи, який зберігається в архіві СБУ, друкувався російською мовою майже на 200 сторінок і мав

розхожу назву за кольором обкладинки “коричневая книга”. Перекладаючи творення авторів згаданого звинувачення офіційною мовою, вони наполягали відповідно до оригіналу, що “УВО” взагалі була створена активними контрреволюційними кадрами українсько-галицького войовничого націоналізму, що гартувалися в громадянській війні та повстансько-шпигунській діяльності проти Радянського Союзу⁶. Таким чином, інформація, що надходила із-за кордону, за міркуванням керівників сталінської тоталітарної держави, мала вплинути на уніфікацію суспільно-політичного життя 30-х років минулого століття в СРСР і в його складі УРСР. Розгорнуті масові арешти, фальшиві звинувачення, штучне створення “контрреволюційних організацій” було не лише виконанням директив московського керівництва, але й обслуговувало, якщо не в першу чергу, вузьковідомчі інтереси ДПУ НКВС УСРР – винятково слухняної філії загальносоюзного штабу.

Додамо, що відомий голодомор 1932–1933 рр. став масштабною антиукраїнською акцією комуністичного режиму. Настановлення центру підтримувала й українська влада. Керівникам республіки нав’язували перекручену думку про існування контрреволюційних поглядів щодо спроб фізичного усунення перших осіб країни. З цієї нагоди В.Балицький доповідав 31 травня 1933 р. на засіданні ЦКК КП(б)У, а 8 червня того ж року політбюро ЦК КП(б)У погодилось із цим рішенням, назвавши західноукраїнських заарештованих “групою сімнадцяти”, бо йшлося переважно про ув’язнених у справі “УВО”, і ухвалило: “Доручити тт. Постишеву, Балицькому... скласти список осіб, які підлягають виключенню з партії з числа арештованих”⁷.

Тут вчасно повернутися до долі А.Сліпанського та спробувати з’ясувати, яким чином згадані проблеми “УВО” так чи інакше торкалися нашого професора? У звинуваченні наголошувалося, що провадячи шпигунську повстанську терористичну роботу в Радянській Україні, “УВО” була “складною ланкою контрреволюційного націоналістичного блоку”, до якої

входили колишні члени українських антирадянських партій, тобто українські есери, соціал-демократи, боротьбисти, укапісти. Слідчі пригадали вченому-аграрію А.Сліпанському, що за часів української революції він перебував у складі УКП(б), начебто із підступною метою вступив до лав КП(б)У, підтримував зв'язки з О.Шумським, а після від'їзду останнього з України нібито приступив до нелегальної роботи щодо підготовки озброєного повстання в блоці з організацією на чолі з М.Грушевським. Далі, що за завданням “шкідників” провадив роботу в ВУАСГН разом з професором О.Янатою, маючи на меті “організацію голоду”. Вчитаемося в звинувачувальний висновок у справі “УВО” щодо “шкідництва” в сільському господарстві. Його IX розділ так і називався: “Организация к/р саботажа в сельском хозяйстве на Советской Украине в 1931–32 г.”. У звинуваченні за текстом “коричневої книги” нагадувалося, що розгром українського контрреволюційного підпілля напередодні зміцнення радянської влади, покращання становища Радянського Союзу та України призвели до того, що контрреволюційні сили “не змогли здійснити озброєного повстання”. Внаслідок цього український контрреволюційний націоналістичний блок і “УВО” переходили до активної контрреволюційної роботи, розрахованої на те, щоб шляхом саботажу і підричних актів у сільському господарстві, шляхом зриву хлібозаготівель та посівної кампанії “створили умови, що сприяли б озброєному повстанню”.

Слідчі наводили “свідчення” ряду заарештованих увіствів: Т.Репи, Й.Крілика-Васильківа, А.Біленького-Березинського, С.Рудницького, М.Лозинського, В.Копача-Холодного, М.Романюка, О.Сарвана, В.Фарила тощо (зауважимо, що перелічені особи ніякого відношення до сільського господарства країни не мали – Авт.). Зокрема, заарештований М.Яловий (у справі А.Сліпанського є заперечення проти “свідчень”, які надавав письменник. – Авт.) згадував, що загальною установкою “організації” в 1931–1932рр. була, дослівно, “організація в широкому масштабі шкідницьких актів, підричних акцій, які

змогли б в широкому масштабі дискредитувати заходи радвлادی в очах мас... У Харкові найбільш активна контрреволюційна робота... проводилася через групу членів контрреволюційної організації на чолі з віце-президентом ВУАСГН А.Сліпанським, а проведення в життя нової тактики по лінії сільськогосподарських фахівців було покладено “на Сліпанського”⁸. Тут треба зазначити, що пояснення давалося 8 червня 1933 р., тобто після арешту А.Сліпанського, тому є підстави вважати, що то був своєрідний винахід слідства.

Слідчим вдалося вичавити зізнання і у самого А.Сліпанського⁹.

У резолютивній частині звинувачення – Глава XIII – зазначалося, що у справі “УВО” притягувалися до карної відповідальності загалом 89 звинувачених, у тому числі серед осіб, причетних до “шкідництва у сільському господарстві”, 22-м значилося прізвище вченого-аграрія А.Сліпанського. Особисто йому інкримінувалося наступне: орієнтація господарств “на мілку оранку”, хибне районування селекційних сортів по країні, використання сироватки для боротьби з вісподифтеритними захворюваннями свійської птиці, поширене захворювання менінгітними хворобами коней, неправильні сівозміни, недоліки в організації праці колгоспників, послабленні навчальних планів освіти селян, тяжіння до переваг технічних культур над зерновими, спору між О.Янатою, який вважав можливим перехід до боротьби з бур’янами хімічними заходами, замість агротехзаходів, а А.Сліпанський – вважав завчасним. Так “шкідництво” в сільському господарстві було зазначено у матеріалах справи “УВО”¹⁰.

Досліджуючи наукову діяльність керівника ВУАСГН, автор ознайомився з архівними фондами з питань, які обговорювалися на президіях та пленумах Академії. Якщо проаналізувати перелік проблем, які ставилися у вину керівнику ВУАСГН, то складається враження, що з початку йому поставили питання, над якими науковими проблемами працювала ВУАСГН, а потім слідчі переписали їх в провину А.Сліпанському. Так, наприклад,

спостерігалось навколо наукового спору між О.Янатою та А.Сліпанським. Президія ВУАСГН 15 березня 1933 р. заслухала звіт Українського науково-дослідного інституту захисту рослин (УНДІЗР) “Про боротьбу з бур’янами”, роботу інституту визнала незадовільною і вжила заходів для покращання справи. В п.3 президія ухвалила: “В зв’язку з тим, що проф. Яната не забезпечує керівництва сектором бур’янів, довів до прориву цю найвідповідальнішу ділянку роботи УНДІЗР і має цілий ряд методологічних збочень, – з роботи керівника сектору зняти”. На наступному засіданні президії, 23 березня 1933 р., були затверджені заходи щодо реорганізації стану боротьби з бур’янами та покращення кадрового забезпечення. На засіданнях президії ВУАСГН вирішувалися майже всі згадані питання, але вони залишилися як звинувачення¹¹.

Головна претензія слідства щодо розділу “шкідництва” на селі полягала у наступному: “Найголовнішою особливістю згаданої роботи була можливість, використовуючи нагоду роботи ВУАСГН, перетворити її у своєрідний центр, що організовував саботаж у сільському господарстві не тільки окремими, “спорадичними” (мабуть, цей академічний термін притягнутий до тексту, оскільки йшлося про Академію. – Авт.) відрядженнями, а шляхом планово-організаційного шкідництва у всеукраїнському масштабі”.

Підписи під обвинуваченням поставили – заступник начальника секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Б.Козельський, а після резолюції “Згоден” під датою 10 жовтня 1933 р. стоїть підпис начальника цього відділу М.Александровського. Пропонувалося слідчу справу, якій присвоїли номер 737, надіслати на розгляд судової трійки при Колегії ДПУ УСРР¹². “Рішучого удару по контрреволюції” ДПУ завдало, залишалось очікувати нагород від держави, в якій політика репресій ставала звичаєм чи нормою.

Щодо проблем колишньої “УВО” опубліковано небагато матеріалів. Відомі публікації про долю “УВО” д.і.н. Ю.Шапвала, д.і.н. О.Рубльова, а нещодавно побачила світ книга

А.Кентія. Останній – дослідник українських визвольних змагань – у книзі “Збройний чин Українських Націоналістів 1920–1956” подає історико-архівні нариси шляху від “Української Військової Організації” до “Організації Українських Націоналістів” (т.1 присвячений періоду 1920–1942 рр.). Спираючись на багаторічне дослідження знавця, зазначимо, що владна поразка в Українській революції 1917–1920 рр. призвела, зокрема, до відомого факту: колишні вояки Армії УНР виявилися найпоспідовнішими у справі “продовження боротьби за самостійність України”. Тому у липні–серпні 1920 р. у Празі представники січових стрільців та інших українських військових формацій створили “УВО2. Аналогічні організації з військовим ухилом виникали і в інших країнах, але треба погодитися з А.Кентієм, що українське вояцтво виявилось у підсумку “нездатним подолати амбіції своїх керівників”, щоб “стати під єдиний політичний провід”. Лише справа вояків Є.Коновальця мала успіх: “УВО” зуміла стати на шлях практичних дій, кинула виклик спочатку польській адміністрації. Хоча на початку існування організації доля її, як тлумачить дослідник, “не була до кінця з’ясованою” – далися взнаки “розбіжності в стрілецькому середовищі”, бо частина стрілецтва схилилася до співпраці з урядом Є.Петрушевича. Але нашу увагу турбує інша частина так званих увіствів, які “ставали на радянофільські позиції”, пов’язуючи себе з компартіями Східної Галичини, а пізніше – Західної України. Фактично з 1921 р. “УВО2, на думку дослідника, “виступала проти більшовиків”, організації вдалося поставити справу таким чином, що вона “викликала інтерес”, діяльність “УВО” мала набути “головним чином диверсійно-підривного спрямування стосовно польського окупаційного режиму” і вона перейшла на нелегальне становище.

Нагадаємо, що автор дослідження спирається на документи радянських спецслужб, з яких відомо, що проникнення “УВО” в Радянську Україну “розпочалося з 1924 року” і пов’язувалося з членами КПЗУ, іншими громадськими, культурними діячами з Галичини, котрі переїхали на проживання до УСРР і,

начебто, “були агентами “УВО”. За свідченням діячів згаданої організації конспірація “УВО” в 1922–1928 роках була найкраще поставлена й найсильніше збережена, “як ніколи перед тим або потім”. Спори щодо політичного означення (ЗУНР чи Соборна Україна) між Головою Національної Ради Східної Галичини Є.Петрушевичем та керівником “УВО” Є.Коновальцем з середини 1920-х років стали принциповими, набули невідступного характеру.

Зрозуміло, що за цими суперечностями слідкували відповідні радянські керівники, які пильно стежили за розвитком подій у Західній Україні, (де існувало понад 5 млн. українців, або до 15 відсотків населення Польщі). За словами дослідника, навіть представник Комінтерну при ЦК КПЗУ повідомляв про “організаційні початки “УВО”.

Підсумовуючи діяльність згаданої організації, А.Кентій підтверджує прихильність радикально налаштованих кіл населення Східної Галичини, особливо молоді, до “УВО” та підвищення уваги міжнародної спільноти до західноукраїнських проблем. Разом з тим, на його думку, “УВО” наприкінці 20-х років минулого століття “стояла на порозі чергової кризи”. Виходом з кризового становища стала її трансформація в “ОУН.”. Та “УВО”, вважає А.Кентій, взагалі “ніколи не ліквідовувалася”, навіть побутувала думка, що “ОУН.” створювало “лише прикриття “УВО”. Далі науковий дослідник розповідає про наступників “УВО”¹³.

Обставини формування справи “УВО” докладно проаналізовані в монографії О.Рубльова “Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)”¹⁴. Разом з тим, не з усіма оцінками керівників репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму проти уродженців західноукраїнських земель під час “сфабрикованої справи “УВО” (1932–1934 рр.), які до того ж підтримує О.Рубльов у монографії, можна погодитися. Доводиться, що через “УВО” радвлада розправилася з вихідцями з Західної України. Загалом це так: з 89 звинувачених – чотири

п'ятих справді народилися в Галичині¹⁵. Та все ж розділ звинувачення стосовно “шкідників” на селі випадає з історичних доказів цього дослідника. Західноукраїнські вихідці вагомої ролі не відігравали в цьому питанні. ДПУ зреагувало на гостру проблему щодо внутрішнього споживання хліба на селі під час аграрної кризи 30-х років, що наступила за хлібозаготівлею, яка планувалася в Москві. ДПУ та КП(б) України, за його вказівками шукали “крайніх”. Предметом своєрідної “гордості” держполітorganів стала справа “УВО”, до якої й приписали розділ щодо аграрних “шкідників”. З двох-трьох звинувачених, що мали аграрний досвід або сільськогосподарські посади і наводилися в IX розділі справи “УВО”, найголовнішим “шкідником”, без жодних фахових підстав, називався перший віце-президент ВУАСГН Андрій Сліпанський, який до того ж й народився на Київщині¹⁶.

На думку Ю.Шаповала, ДПУ мало відповідну інформацію із-за кордону і на цій підставі формувало справу “УВО” на території Радянської України, маючи на меті завдати ї, за його твердженням, таки завдала нищівного удару по членах компартії, колишніх вихідців з Галичини. Стежачи далі за долею “увістів”, історик Ю.Шаповал досліджує, що органи ДПУ у належності до “УВО” звинуватили в 1933–1934 рр. ще півтори сотні осіб і чимало з них справді загинули в період сталінських репресій. Можна погодитися з твердженням Ю.Шаповала, який має підстави вважати, що “УВО” на теренах Радянської України була “гумовою організацією”¹⁷. Скажімо, ознайомлення зі справою репресованого А.Сліпанського показує, що він на О.Янату показань не давав і очних ставок з ним не проводилося. Як і навпаки.

Додамо, що з правового погляду згадана справа “УВО” дійсно залишилася незавершеною, вона не набула жодного судового розгляду (хоча, чи мав А.Сліпанський на щось надіятися, бо 17 його колишніх колег-боротьбистів засуджено ухвалою суду в березні 1935 р. – Авт.).

Підсумки викриття справи “УВО” підбивав у своїй доповіді на XII з’їзді КП(б)У на початку 1934 р. секретар ЦК

П.Постишев. З почуттям виконаного обов'язку говорив він, що рік тому з боку ДПУ була розкрита нова організація "УВО". За його словами, лише тепер видно, наскільки ця болячка на тілі Радянської України встигла розповзтись. Їм вдалося розмістити окремих своїх людей і навіть цілі групи націоналістів на різних ділянках соціалістичного будівництва і особливо будівництва радянської української культури.

Зауважимо, що звинувачений у належності до справи "УВО" А.Сліпанський цих висновків керівника своєї партії не чув: ухвалою судової трійки при колегії ДПУ УРСР від 26 листопада 1933 р. йому було визначене покарання у виправно-трудовах таборах строком на п'ять років. З урахуванням обставин державного порядку тридцятих років, особлива нарада при НКВС СРСР від 21 липня 1937 р. продовжила термін покарання ще на п'ять років¹⁸. 14 лютого 1942 р. серцевий напад припинив життя колись відомого науковця А.Сліпанського¹⁹. Сталася ця трагічна подія у таборі під Магаданом.

Розглянувши додатково матеріали справи щодо репресій відносно А.Сліпанського, Верховний Суд УРСР 10 лютого 1961р. відмінив усі рішення стосовно нього як бездоказові²⁰.

Отже, здійснення політичних репресій щодо вченого-аграрія А.Сліпанського за безпідставним звинуваченням у належності до справи "УВО" наводять на декілька висновків історичного характеру. По-перше, радянська держава так і не оцінила результатів наукової діяльності ВУАСГН у перші роки її предметної роботи на розвиток аграрної науки України, як це завдання ставилося під час організації Академії в державно-управлінських рішеннях країни. По-друге, звинувачення професора А.Сліпанського у належності до "УВО", як воно прописано в офіційному звинуваченні до справи, жодним чином не підтверджується його фактичною працею задля потреб аграрної науки, виключно позитивним ставленням до компартії того часу, перебуванням осторонь від взаємостосунків з колишніми лідерами боротьбистів. По-третє, власне стан справи "УВО", особливо наявність розділу стосовно "шкідництва" в

сільському господарстві, в черговий раз підтверджує думку про її надуманість, можна твердити про бажання влади через її формування та оголошення у суспільстві відреагувати на голод 1932–1933 рр. шляхом розгнузданого злочину щодо академічної установи. По-четверте, на підставі вищенаведеного можна говорити про помилковість репресії стосовно професора А.Сліпанського. Коли б ця помилка була хоча б одна, але сталінська доба зламала долю багатьом українцям. На жаль, пішли з життя мільйони наших співвітчизників.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Фонд 1055. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 56.

² Див.: ЦДАВО України. Справи фонду 1055.

³ Див.: Журнал “Вісник сільськогосподарської науки та досвідної справи”, на його основі у 1930 році був створений журнал “Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства”, наприклад: *Сліпанський А.* За поглиблення сільсько-господарської науки // Вісник сільсько-господарської науки і досвідної справи. – 1928. – № 4. – С. 3–5; *Сліпанський А.* Проблеми спеціалізації сільського господарства. Доповідь на поширеному засіданні ВУАН 9 березня 1930 р. // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1930. – № 4. – С. 14–57; *Сліпанський А.* Чергові завдання науково-дослідної роботи Всеукраїнської Академії сільськогосподарських наук та її мережі, в зв’язку з вимогами соціалістичної реконструкції сільського господарства. Скорочена доповідь на 1 пленумі ВУАСГН // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1931. – № 8–9. – С. 11–23; *А.Сліпанський.* Сільське господарство України до XV роковин Жовтня // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1932. № 10–11. – С. 27–64; *Сліпанський А.* Завдання с.г науки в реконструктивний період // Більшовик України. – 1931. – № 6. – С. 46–60; *Сліпанський А.* Новими методами за успішне розв’язання проблеми врожайності // Більшовик України. – 1932. – № 1–2. – С.45–66; *Сліпанський А.* Підвищення врожайності – основне завдання першого року другої п’ятирічки // Більшовик України. – 1933. – № 4. – С. 42–66 тощо.

⁴ Див.: Держархів Харківської області. Справа А.М.Сліпанського. Фонд № ФР 6452. – Оп. № 3. – У 2 т.

⁵ Див.: *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесих (1914–1939). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.

⁶ Див.: Держархів СБУ. Фонд 13. – Спр. 117. – Т. 1. – 216 с.

⁷ Див.: *Шановал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1903. – 352 с.

- ⁸ Див.: Держархів СБУ. Фонд 13. – Спр. 117. – Т. 1. – 216 с.
- ⁹ Див.: Держархів Харківської області. Справа А.М.Сліпанського. Фонд № ФР 6452. – Оп. № 3. – У 2 т.
- ¹⁰ Держархів СБУ. Фонд 13. – Спр. 117. – Т. 1. – С.177–215.
- ¹¹ Див.: ЦДАВО України. Справи фонду 1055.
- ¹² Див.: Держархів СБУ. Фонд 13. – Спр. 117. – Т. 1. – 216 с.
- ¹³ Див.: *Кентій А.В.* Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. – Т.1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. – К., 2005. – 332 с.
- ¹⁴ Див.: *Рубльов О.С.* Назв. праця. – 648 с.
- ¹⁵ Див.: Держархів СБУ. Фонд 13. – Спр. 117. – Т. 1. – 216 с.
- ¹⁶ Див.: Держархів Харківської області. Справа А.М.Сліпанського. Фонд № ФР 6452. – Оп. № 3. – У 2 т.
- ¹⁷ Див.: *Шатовал Ю.І.* Назв. праця.
- ¹⁸ Див.: Держархів Харківської області. Справа А.М.Сліпанського. Фонд № ФР 6452. – Оп. № 3. – У 2 т.
- ¹⁹ Див.: Письмо УВД Магаданской области от 8 февраля 2006 г.
- ²⁰ Див.: Держархів Харківської області. Справа А.М.Сліпанського. Фонд ФР 6452. – Оп. 3. – У 2 т.